

УДК 94:340 (477)

Дмитро Гаврилук

СЕКВЕСТРОВАНІ ЗЕМЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті аналізується правовий статус та порядок накладання секвестру російською владою на землі польських поміщиків Правобережної України наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: шляхта, секвестр, маєток, Правобережна Україна, Російська імперія.

Внаслідок другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. Правобережна Україна опинилася під владою Російської імперії. Одне з головних питань для останньої було забезпечення лояльності до себе місцевої польської шляхти. Задля цього імператриця Катерина II намагалася переконати шляхту присягти на вірність: грішми, обіцянками чиншів та маєтками. Але повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка показало, що значна кількість шляхтичів не мають наміру визнавати законною російську владу на території анексованих земель Речі Посполитої. Знаряддям боротьби проти такого роду шляхти стало застосування секвестру. Катерина II намагалася втихомирити бунтівну шляхту шляхом арешту їх володінь.

Означене питання в історіографії досі залишається малодослідженим. Його основи були закладені наприкінці XIX ст. І. Рудченком [1] та Б. Ольшамовським [2]. Зацікавленість до цієї теми помітно зростає за останні 20 років. Так, Ю. Рудакова [3], В. Брославський [4], С. Борисевич [5] зосереджують увагу на вирішенні земельних питань та висвітленні поземельних відносин між польською шляхтою та російською владою на межі XVIII–XIX ст.

Поняття «секвестр» і «конфіскація» є дуже суміжними, особливо, коли йдеться про поміщицьке землеволодіння шляхти в кінці XVIII ст. на території Правобережної України. Секвестр – це заборона або обмеження, що накладається державною владою у власних інтересах на користування будь-яким майном. Інакше кажучи, секвестр – тимчасове вилучення у поміщиків Білорусі, Литви та Правобережної України маєтків з селянами за опозиційну діяльність проти російської влади. Щодо правового статусу секвестру, то цілком визначеного документу щодо нього на жаль не має, однак можна знайти фрагментарні відомості в указах Катерини II до генерал-губернаторів та головнокомандувачів військ на території колишніх польських губерній.

Зокрема, в указі Катерини II № 17.329 від 3 травня 1795 р. оголошено порядок повернення секвестрованих земель польським поміщикам [6, с. 695]. Тут же найбільш широко розкривається поняття секвестру. Секвестровано, тобто тимчасово передано в казенне управління з утриманням усіх прибутків, було приватні маєтності відсутніх осіб, які не повернулися вчасно з-за кордону і мали лише право їх продати впродовж 1 р. і 6 тижнів. Надалі володіти своїми маєтками (приватними чи старостинськими) мали право ті особи, які під час повстання перебували за межами імперії, але вчасно склали присягу на вірність, не були причетні до «бунту» [7], про що мали докази, і з'явилися на території держави до 1 січня 1795 р. Згідно з указом № 17.329, землі учасників повстання мали прирівняти до державних, а землі поміщиків, участь яких у повстанні не доведено, повернути колишнім власникам. Доволі складним був порядок повернення маєтків. Так, власник маєтку, якщо він не брав участі в повстанні, мав прибути до Російської імперії та заявити про непричетність до повстання.

У цьому указі зазначалися також деякі правові основи секвестру: 1) маєтки польських поміщиків, які склали присягу на вірність, але брали участь у повстанні, а отже присягу своїй новій монархині порушили, приєднувалися до казенних; якщо ж ім'я власника не фігурувало в актах учасників повстання, то він отримував свої маєтки назад у свою власність; 2) особам, які з'явилися до 1 січня 1795 р. і не брали участі в бунті, їх маєтки, приватні чи старостинські, поверталися за умови, що ці особи і надалі залишатимуться в межах держави; староства осіб, відсутніх на території імперії, також приєднувалися до казенних, крім тих, про які видано спеціальні укази; 3) особам, які не з'явилися до 1 січня 1795 р., під страхом остаточної втрати майна встановлювався термін (1 рік і 6 тижнів) для його продажу російським підданам, після чого, сплативши податок з продажу і десяту частину від отриманої суми як мито, вони могли розпоряджатися грошима на свій розсуд; до продажу такі маєтки мали залишатися в казенному управлінні; 4) безвинні власники маєтків, заставлених під позику у злочинців, зберігали право викупу їх на законних підставах, але вже у казни; казна залишала за собою право викупити маєтки злочинців, заставлених у безвинних осіб [6, с. 695].

Насправді, порядок повернення виглядав дещо інакше. Так, на маєтки князя Станіслава Понятовського, племінника останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа – Понятовського, даровані йому польським королем в Київському воєводстві, накладався секвестр при вступі російських військ на територію Правобережжя у 1792 р. Повернення їх було ускладнене тим, що фаворит Катерини II П. Зубов хотів привласнити ці маєтки, тому князю довелося шукати аудієнції

безпосередньо з імператрицею, щоб повернути свої володіння. Від князя вимагали визнання усіх рішень Чотирилітнього сейму недійсними і лише за цієї умови секвестр знімався. Як писав князь С. Понятовський: «Маєтки я отримав в страшному стані. Люди змучені. Доходи отримані вперед в подвійному розмірі. Чудові стада загублені. Втрати були настільки великі й непоправні, що я навіть не говорив про них цариці і не намагався отримати відшкодування» [8, с. 578].

Доволі цікавим було зняття секвестру з маєтків батька графині Анни Потоцької, Людвика Скумин-Тишкевича. Відповідно до мемуарів графині, Людвик мав бесіду з імператрицею, сказавши їй що співчуває долі своєї батьківщини. Катерина II була вражена такою відповіддю шляхтича і наказала зняти секвестр з його маєтків [9, с. 23].

На Правобережній Україні секвестр почав застосовуватися у 1792 р. як засіб залякування та примирення войовничої шляхти, яка повстала проти діяльності Торговицької конфедерації. Спротив шляхти у навершенні селянства до православ'я визнавався кримінальним злочином, майно поміщика арештовували та згодом конфісковували.

Інститут секвестру застосовувався до учасників та організаторів повстання під проводом Т. Костюшка. Це був один з основних методів впливу на шляхту. Уряд кваліфікував будь-яку причетність до повстання як зраду, порушення присяги. Катерина II особисто стежила за ситуацією на Правобережній Україні. У своїх листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т. Тутолміну вона наказувала накладати секвестр на маєтки осіб, запідозрених у повстанні. Указами вже від 19 і 22 квітня 1794 р. встановлено санкції проти таких «зрадників». Ці санкції стосувалися насамперед їх майна. З метою покарання, а також максимального обмеження матеріальної бази повстання, майно всіх учасників і підозрюваних у причетності до нього, переводилося на казенне управління з утриманням усіх прибутків на користь державної казни [10, с. 246].

Посилено місцеві військові гарнізони. Завдяки цим заходам основна маса польської шляхти не наважилася ризикнути своїм майном і приєднатися до національно-визвольної боротьби. Російський уряд застосовував на приєднаній території тактику «батога і пряника»: винагороджував вірну шляхту, але й карав бунтівників [11, с. 13]. Зокрема, у листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т. Тутолміну імператриця наказувала накладати на маєтки осіб, запідозрених у повстанні, секвестр, який обмежував право користування майном та прибутками з нього. В указі від 19 квітня 1794 р. імператриця знову дала розпорядження урядовцю «про взяття в секвестр» маєтку тих осіб, які після прийняття російського підданства все ж брали участь у повстанні Т. Костюшка. У Смоленську була створена особлива слідча комісія на чолі з генерал-поручиком Г. Осиповим яка займалася перевіркою польської шляхти на зв'язок із повстанням [4, с. 40]. Усі прибутки із секвестрованих маєтків скеровувалися у губернське казначейство. Аналогічний указ отримав і М. Репнін 22 квітня 1794 р., призначений спочатку головнокомандувачем військ, а згодом і генерал-губернатором білоруських губерній. І вже 3 травня 1795 р. вийшов указ про конфіскацію. Відповідно до нього, усі секвестровані маєтки, власники яких брали участь у повстанні чи іншим способом порушили присягу на вірність імператриці, були конфісковані на користь держави [6, с. 695].

Указом від 19 квітня 1794 р. підтверджено права на володіння «коронними маєтками» усім, хто склав присягу, мав документально підтвержені права на ці маєтки і залишався вірним своєму обов'язку підданого [13, с. 508]. Цілком очевидно, що цей указ вийшов одночасно з указом про секвестр маєтностей «злочинців» не випадково. Влада була зацікавлена у збереженні прихильності всіх своїх «старих друзів», взагалі всіх, хто особисті майнові інтереси ставив вище за інтереси суспільства. У згаданому про секвестр від 19 квітня 1794 р. передбачалася можливість винагородження маєтками тих, хто довів свою відданість новій владі, аби така власність міцно прив'язала їх до нового порядку – перспективою втратити її.

Звичайно ж, опорою російської влади на нових територіях мали стати ті, хто довів свою лояльність до нової влади, а тому вже наприкінці 1794 р. імператриця чітко висловила побажання, аби зменшити кількість «неблагонадійних землевласників». У документі під назвою «Указ, підтверждающий о строгом наблюдении за образом действий помещиков и немедленном секвестре имений заподозренных в неблагонадежности» [13, с. 167] від 22 листопада 1794 р. явно простежується невдоволення Катерини II діяльністю генерал-губернатора Т. Тутолміна у підвладних йому губерніях. Вона нагадувала йому про те, що маєтки варто забирати не лише у визнаних бунтівників, а й у «всіх інших непевних поміщиків», відсутніх на території держави. Невдоволення імператриці не було безпідставним, адже в той час у владних колах імперії не було єдиної думки щодо долі конфіскованих і секвестрованих маєтностей і єдиної оцінки політики конфіскацій.

У мемуарах Я. Охотського [14, с. 19] є спогади про те, що частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила пробачення і милості у російських монархів. Бажаючи посилити свої позиції на Правобережжі, заможних та впливових землевласників, зазвичай, прощали та повертали їм нерухомість. Не бажаючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, що, дарувала їм відібрані маєтки.

Однак секвестр могли застосувати не тільки до учасників повстання. Під час засідання Гродненського сейму 1793 р., надзвичайний посол Російської імперії в Речі Посполитій Я. Сіверс погрожував секвеструвати землі представників Торговицької конфедерації – князів М. Радзивіла та О. Валецького за спротив у підписанні декларації щодо зміни кордонів Речі Посполитої. Незважаючи на прагнення Я. Сіверса, Катерина II наказала «лестити полякам» і майно шляхтичів не арештували. У цьому випадку секвестр планували застосувати як засіб політичного тиску і це не єдиний випадок. Коли до Гродна 11 квітня 1793 р. прибув король Станіслав Август, то деякі представники Торговицької конфедерації намагалися уникнути з ним зустрічі, на що Я. Сіверс відповів загрозою секвестру їх маєтків, але знову ж таки його зупинила Катерина II, порадивши йому поводитися з поляками улесливо й помірковано. У результаті чого, деякі керівники конфедерації, зокрема С. Ржевуський зі згоди Я. Сіверса, покинув Гродно [15, с. 30].

Отже, основною причиною накладення секвестру на землеволодіння польських шляхтичів була участь в повстанні 1794 р. під проводом Т. Костюшка. Особливо, це стосувалося шляхтичів, які раніше, при поділі Речі Посполитої у 1793 р., прийняли російське підданство та порушили його, прийнявши участь у повстанні. Секвестр використовувався як засіб політичного тиску, а не з метою економічної вигоди.

Список використаних джерел

1. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К., 1882. – 237 с. 2. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению в Западном крае / Б. Г. Ольшамовский. – СПб., 1899. 3. Рудакова Ю. Реалізація земельної політики імператора Павла I на території Волинської губернії / Ю. Рудакова // Українська полоністика. – Житомир, 2004. – Вип. 1. – С. 73–78; Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) / Ю. К. Рудакова // Сангушківські читання. Матеріали I загальноукраїнської наукової конференції [матеріали наук. конф.]. – Львів, 2004. – С. 243–258. 4. Брославський В. Л. Аграрна історія України: 1793–1861: Навчальний посібник / В. Л. Брославський – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – 174 с. 5. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Борисевич Сергій Олександрович. – Дніпропетровськ, 1992; Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830) / С. О. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 84–91. 6. ПСЗ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17.329 «О правилах отдачи секвестрованных имений Польским владельцам участвовавшим в происшедшем бунте и прикосновенным к оному» – С. 695. 7. Повстання під проводом Т. Костюшка 1794 р. 8. Понятовский С.-А. Воспоминания князя Станислава Понятовского, (1776–1809 г.г.) / Сообщ. Н. Шильдер / С.-А. Понятовский // Русская старина. – 1898. – Т. 95. – № 9. – С. 562–592. 9. Потоцкая А. Мемуары графини Потоцкой, 1794–1820 / Пер. с фр. А.Н. Кудрявцевой / А. Потоцкая. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 304 с. 10. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) / Ю. К. Рудакова // Сангушківські читання. Матеріали I загальноукраїнської наукової конференції [матеріали наук. конф.]. – Львів, 2004. – С. 243–258. 11. Брославський В. Становище польської шляхти на Правобережній Україні наприкінці XVII ст. / В. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 12–16. 12. ПСЗ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17.198 «О праве владения коронными именьями по привилегиям всем тем, кто на верность подданства присягу учинил». 13. Материалы для истории Подольской губернии. [Время генерал-губернатора М. Н. Кречетникова (1791–1793)]. – Б.м., 1885. – 327 с. 14. Ochocki Jan Duklan. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego / Jan Duklan Ochocki. – 1910. – Т.4. – 145 s. 15. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П. В. Стегний. – М., 2002. – 492 с.

Дмитрий Гаврилюк

СЕКВЕСТРИРОВАННЫЕ ЗЕМЛИ ПОЛЬСКОЙ ШЛЯХТЫ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ

В статье анализируется правовой статус и порядок наложения секвестра российскими властями на земли польских помещиков Правобережной Украины в конце XVIII в.

Ключевые слова: шляхта, секвестр, имение, Правобережная Украина, Российская империя.

Dmytro Gavryluk

SEQUESTERED LAND OF POLISH NOBILITY ON THE RIGHT BANK UKRAINE

The article deals with the analysis of the legal status and the stacking order of sequestration by the Russian authorities on the property of the Polish of landlords on the Right-Bank Ukraine at the end of the 18 th century.

Key words: Polish gentry, sequestration, estate, Right-Bank Ukraine, Russian Empire.